

Dialectwoordenschat en de reconstructie van de geestelijke en materiële cultuur

door

Magda DEVOS en Jacques VAN KEYMEULEN

1. DIALECT EN CULTUUR

Taal dient om over de werkelijkheid te spreken. Iedere taalgemeenschap voorziet zich te allen tijde van de nodige uitdrukkingsmiddelen om van gedachten te kunnen wisselen over alles wat de mensen van die gemeenschap bezighoudt.

Die simpele waarheid maakt dat de woordenschat van elke taal ons veel kan leren over de sprekers van die taal, over de gemeenschap waarbinnen die taal leeft en zich ontwikkelt. Immers, als mensen alles wat zij belangrijk vinden talig tot uitdrukking kunnen brengen, dan biedt de taal ons een ingang tot de leefwereld van de taalgebruikers, tot de wijze waarop ze hun bestaan organiseren en aankijken tegen de dingen om hen heen. Denkend en sprekend vat proberen te krijgen op de werkelijkheid, en ingrijpen op die werkelijkheid, is cultuur.

Alle talen weerspiegelen de cultuur van hun gebruikers, standaardtalen zowel als streektalen. Nergens echter is de band taal - cultuur zo direct als bij natuurlijke talen in de echte zin van het woord, d.w.z. talen die zich volkomen spontaan kunnen ontwikkelen, zonder dat hun evolutie wordt gestuurd door van bovenaf opgelegde voorschriften en zonder de dwang van een genormeerde schrijftaal.

Onze traditionele dialecten zijn zulke natuurlijke talen. Anderhalf millennium lang zijn ze mondeling overgedragen van generatie op generatie, en kenden ze een ongedwongen evolutie in de volksmond, vrijwel zonder schriftelijke traditie. De analyse van taal kan ons dus zeer veel leren over de materiële en geestelijke leefwereld van de gebruikers, en van de evoluties daarin. Dat is meer bepaald het geval voor woordenschat; een lexicon kan immers beschouwd worden als een inventaris van kennisinhouden die alle van etiketten, woorden, voorzien zijn. De cultuurhistorische relevantie van de dialectlexicografie en meer bepaald de raakpunten tussen woordenschatonderzoek en een aantal nieuwe richtingen in de historische wetenschappen was het onderwerp van Van Keymeulen 1983.

De studie van de dialectwoordenschat kan zowel monotopisch als diatopisch gebeuren, d.w.z. dat zowel de aard en samenhang van een plaatselijk lexicon als de geografische spreiding van dialectische heteroniemen onderzocht kan worden. Aangezien de geografische differentiatie van taalverschijnselen een zeer markant kenmerk is van de streektaalen, heeft de klassieke dialectologie zich zeer veel met taalgeografie beziggehouden.

2. MONOTOPISCHE BEVINDINGEN OVER CULTUUR EN WERELDBEELD

2.1. *Spiegel van de materiële cultuur*

Het valt op dat in de dialecten de woordenschat voor concreta zeer uitgebreid is; de aandacht van de dialectsprekende bevolking ging blijkbaar in eerste instantie uit naar de tastbare dingen des levens. Het is zo dat de benoeming voor concrete zaken in het dialect vaak veel gedetailleerder is dan in het Algemeen Nederlands.

In de Vlaamse dialecten bestaan er bijvoorbeeld heel wat namen voor de stelen van de verschillende werktuigen: een zeis heeft een *snaar/snaarstok*; een pik heeft een *werf*; een mathaak heeft een *lat*; een spade heeft een *boom*; een vlegel heeft een *staf*, een hamer een *steel* enz. In het A.N. wordt in de praktijk enkel het woord *steel* gebruikt. Elk Vlaams dialect heeft 6 à 7 verschillende benamingen voor soorten stapels, naargelang van (1) de vorm (rond of vierkant); (2) datgene wat gestapeld wordt (graan of hooi) en (3) de plaats waar de stapel zich bevindt (buiten of binnen).

Het deel van de dialectwoordenschat dat getuigenis aflegt van de materiële cultuur is zeer aanzienlijk. Het hele gamma van menselijke bezigheden in de kleinschalige dorps- en stadsgemeenschappen van weleer is neergeslagen in de volkstaal in de vorm van dialectische vaktalen en allerlei andere terminologieën. Niet zelden is die woordenschat een onmisbare bron voor wie het traditionele ambachtswezen en de vroegere volksgebruiken in hun technische bijzonderheden en regionale variatie wil leren kennen. Van sommige uitstervende beroepen (b.v. het ambacht van de kuiper, de molenaar, de mandenmaker, de touwslager), bezigheden (b.v. het strandjutten, de bijenteelt) en volksspelen (b.v. het bolspel) is de specifieke terminologie in het Standaardnederlands onvolledig, of zelfs zo goed als onbestaand. Het woord *blaaïen*, een kuipersterm die een specialistische handeling aanduidt, nl. het vlak uitschaven van de randen van een vat, kan niet in het A.N. vertaald worden (zie WVD II,4). De termi-

nologie van het krulbolspel, een volkssport die in Nederland nooit echt ingeburgerd is geraakt, is in het A.N. uiteraard helemaal afwezig.

2.2. *Spiegel van de geestelijke cultuur*

Dialectwoordenschat bewaart niet alleen de herinnering aan de tastbare dingen uit het dagelijkse leven, ook het wereldbeeld van de dialectspreker, zijn mentaliteit, zijn oordelen en vooroordelen komen erin tot uiting.

Zo is het bekend dat het gewone volk de wereld van de natuurlijke soorten anders indeelt dan in de biologie het geval is. Etnobiologie wordt doorgaans geassocieerd met antropologische studies bij natuurvolkeren, maar ook in de dialecten (zoals in het Nederlands overigens) kunnen volkse taxonomieën voor dieren en planten bestudeerd worden. Voor de leek behoren de huismuis en de spitsmuis tot dezelfde categorie, nl. 'muizen', hoewel de dieren biologisch tot andere families behoren. De huismuis is een knaagdier, de spitsmuis een insecteneter. Het is duidelijk dat de gewone taalgebruiker geen enkele boodschap heeft aan onderscheidingen als spinachtigen (met o.a. teken en mijten), insecten of schaaldieren (met o.a. de pissebedden), maar zijn taxonomie baseert op heel andere criteria dan b.v. het aantal poten, waarmee de biologie de insecten (6) van de spinnen (8) onderscheidt. Voor hem zijn van belang de mate van schadelijkheid, het algemene uitzicht en gedrag en de biotoop.

Ook uit de plantkunde zijn voorbeelden te halen van volkse taxonomieën. Een mandenmaker bijvoorbeeld onderscheidt de soorten wissen op grond van andere kenmerken dan de botanicus. Voor hem telt vooral de bruikbaarheid van de wilgentakken. Zo zal hij de naam *waterwerf* gebruiken voor diverse botanische soorten, die allemaal aan de waterkant staan, snelgroeiende soorten zijn en dus weinig duurzame wissen opleveren, die enkel voor ruw vlechtwerk (b.v. verpakkingsmanden) in aanmerking komen. Anderzijds gebruikt hij verschillende benamingen voor wissensoorten die botanisch van dezelfde boom afkomstig zijn, b.v. de fijne twijgen van de *Salix viminalis* heten *groene wissen* en de iets dikkere *kletters* (zie WVD II,1).

Uit de dialectwoordenschat kunnen we ook veel leren omtrent de mentaliteit van de bevolking. Het feit dat de Vlaming er een Bourgondische levenswijze op nahoudt, komt b.v. tot uiting in de woordenschat i.v.m. gierigheid. Naast een hele reeks kleurige uitdrukkingen (*nijptang*, *kluitenbijter*, *pezewever*, *hond*, *aap*, *spekkejood* enz.), die er alle op wijzen dat de eigenschap hartsgrondig wordt afge-

keurd, is vooral het veel voorkomende woord *beest* markant. Iemand die z'n geld niet kan uitgeven, die *leeft als een beest* - leeft op mensonwaardige wijze.

In de woordenschat van de hennepkweek (hennep = kemp) in het Waasland vonden we in de benoeming seksistische vooroordelen. De biologisch vrouwelijke plant heet *kempaant*, de biologisch mannelijke *kempin*, het omgekeerde dus van wat we zouden verwachten. Dat komt ongetwijfeld doordat de vrouwelijke plant merklijk hoger groeit dan de mannelijke; en het kenmerk 'groot' wordt eerder met mannelijkheid dan met vrouwelijkheid geassocieerd (zie Van Keymeulen 1983:176-177).

2.3. De abstracte woordenschat

Een dialect is relatief arm aan woorden met een abstracte betekenis. Zo zijn overkoepelende benamingen voor concrete zaken meermaals afwezig. Er bestaat b.v. geen dialectwoord voor 'dier', dat zowel een paard als een meikever zou omvatten. In de landbouwwoordenschat, die eertijds grotendeels met de algemene woordenschat samenviel, betekent *beest* in de eerste plaats een stuk rundvee; het verkleinwoord *beestje* is in eerste instantie niet een kalf maar een insect.

In alle dialecten worden abstracte begrippen veelal indirect tot uitdrukking gebracht: voor begrippen als b.v. liefde, haat, vriendschap, genegenheid, werkelijkheid, gelijkheid, ... heeft men geen autochtoon dialectwoord. Dergelijke begrippen worden onrechtstreeks verwoord, door de beschrijving van gedragskenmerken van wie met dergelijke eigenschappen behept is, en/of van het effect en de (mogelijke) reacties die door zo iemand of zijn gedrag worden uitgelokt.

- b.v. AN *Ik haat hem.*
 DIA *Ik kan hem niet zien.*
 Ik zou hem kunnen (dood)schieten.
 Ik zou ervan weglopen / braken.
 Ik zou hem uitspuwen.

Onrechtstreekse verwoording van karaktertypes en persoonlijkheidskenmerken vinden we terug in een hele resem vergelijkingen, zegswijzen en spreekwoorden. De beelden zijn ontleend aan de dagelijkse ervaring, b.v.

- AN "Het kan hem niet schelen, het deert hem niet" = DIA *'t is gelijk of dat het op een aande [= 'eend'] regent.*

- AN "Ik wil me daarvoor niet engageren" = DIA *ik zal er mijn handen van afhouden.*
- AN "Hij schaamt zich uitermate" = DIA *zijn hemd brandt aan zijn lijf.*
- AN "Hij is afwezig, zit elders met zijn gedachten" = DIA *hij is andjoen [= 'ajuin, ui'] aan 't zaaien op de maan.*
- AN "Hij is trouweloos, houdt zich niet aan zijn beloften" = DIA *'t Zijn (voor hem) allemaal beloften en rotte appels.*
- AN "een mislukte onderneming" = DIA *een bekaaide bakte.*
- AN "hij is uitermate gedienschtig" = DIA *hij staat te beene en te lope.*
- AN "Ik heb moeten dreigen om dat gedaan te krijgen" = DIA *Ik heb te stokke en te messe moeten staan.*
- AN "iemand tergen, kwellen" = DIA *iemand de duivel aandoen.*

Vergelijk ook nog:

DIA *Drek, als hij ale wordt, wil gevoerd worden.* (= iemand van arme komaf die vooruitkomt in het leven, verloochent zijn afkomst)

DIA-uitdrukkingen van het type: *'t is van ...*, b.v.

- *'t is van bedriegt den boer* (= 'dat is een oneerlijke zaak')
- *'t is van haast je en rap je zere* (= 'het kan niet vlug genoeg gaan')
- *'t is van lievetje lik mijn lip* (= 'de ander veinst gevoelens van affectie').

Dat dialecten niet zo creatief zijn in de verwoording van abstracte begrippen blijkt ook hieruit dat logische verbindingswoorden (voegwoorden, voegwoordelijke bijwoorden) meestal ontleningen zijn aan de standaardtaal of, vaker nog, aan het Frans, eertijds de taal van de culturele elite. Voorbeelden: *pertang* ('nochtans'), *contrarie* ('integendeel'), *malgré* ('ondanks [alles]'), *d'ailleurs* ('trouwens, overigens'), *navenant* ('naar gelang'; < Fr. à l'advenant), *en attendant* ('ondertussen'), *tandis (que)* ('terwijl', bij tegenstellend verband). Ook dergelijke logische verbanden worden soms indirect weergegeven, b.v.

AN: Ondanks het slechte weer, ging de wedstrijd door.

DIA: *Weer of geen weer, de wedstrijd ging door.*

Het spreken in vergelijkingen, met beelden, met spreuken, met allerlei indirecte bewoordingen, lijkt nauw samen te hangen met de exclusief mondelinge geschiedenis van het dialect. Precieze, bondige, accurate uitdrukkingen zijn vooral nodig in schrijftaal, waar geen feedback, relativering of correctie mogelijk zijn. Een deel van onze abstracte woordenschat - vooral dan van de gesloten woordcatego-

rieën - vindt waarschijnlijk zijn oorsprong in de verschriftelijking sinds de 17de-18de eeuw. (Is het toeval dat juist in die tijd heel wat evaluatiepartikels ontstaan zijn ?)

3. DIATOPISCHE BEVINDINGEN OVER CULTUUR

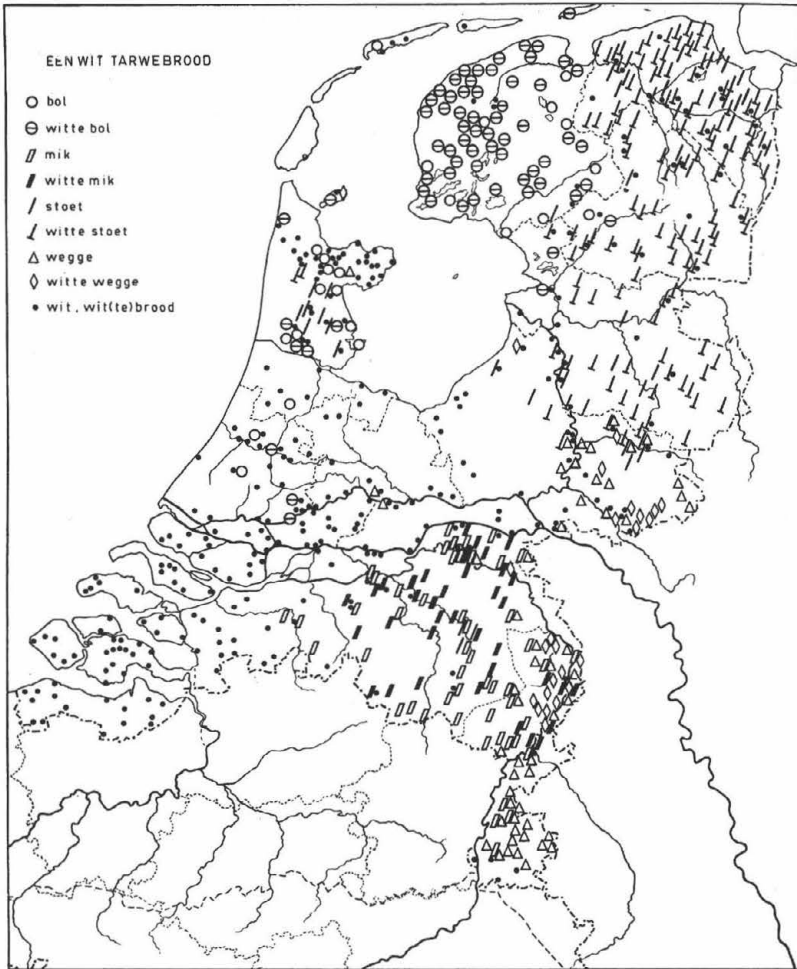
3.1. *Kaartpatronen en materiële cultuur*

Behalve uit het onderzoek van elk dialectlexicon afzonderlijk, zijn er ook cultuurgegevens te halen uit de ruimtelijke verspreiding van de woorden, uit de interpretatie van woordkaarten. Taalkaarten reflecteren contactmogelijkheden en patronen in de sociaal-geografische verhoudingen. Hoewel er geen één-op-één relatie is tussen woord en zaak en tussen de verspreidingspatronen van beide, verspreiden innovaties in de materiële of geestelijke cultuur en in taal zich waarschijnlijk op dezelfde wijze. We menen dan ook dat de resultaten van studies over verspreidingspatronen van taalelementen in principe veel kunnen leren over de verspreidingspatronen van cultuurelementen in het algemeen.

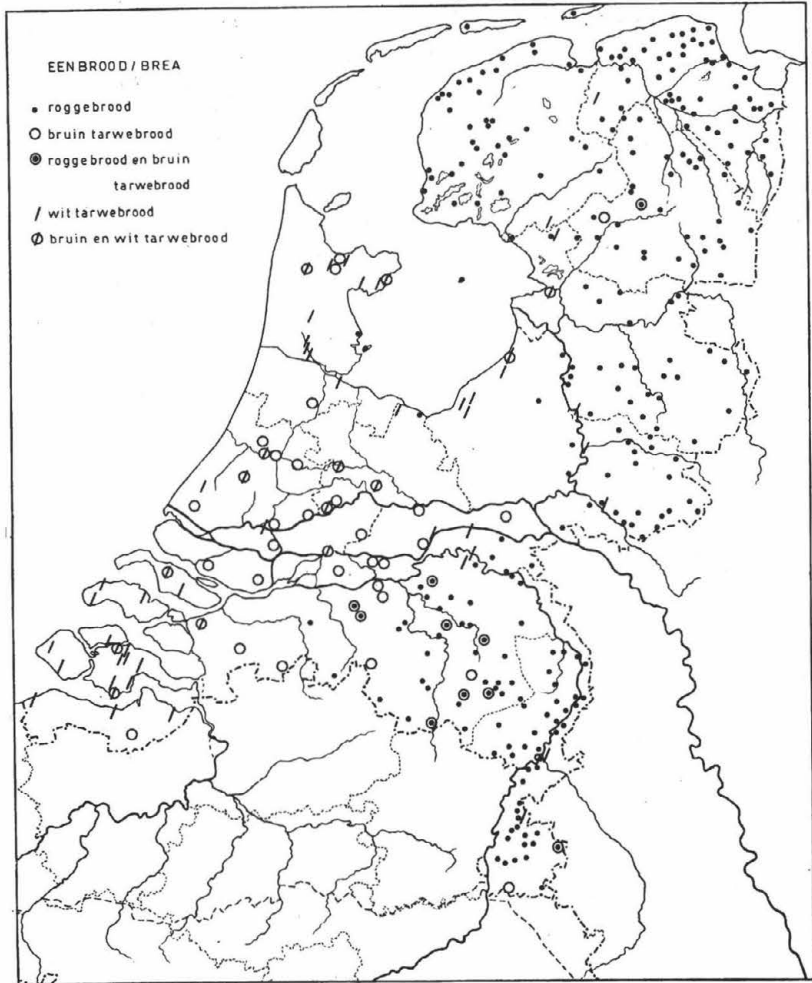
Een voorbeeld van een studie die een geografisch verschil demonstreert in de materiële sfeer is die Jobse-van Putten (1980) over de benamingen voor het brood in Nederland. Op de kaart 'wit tarwebrood' (kaart 1) zien we b.v. hoe in het westen van Nederland een wit tarwebrood *wit brood* of *wittebrood* genoemd wordt. In het oosten komen van noord naar zuid een aantal verschillende benamingen voor: *bol*, *stoet*, *mik* en *wegge*. Het woord *brood* ontbreekt in het oosten met de betekenis 'tarwebrood' zowel als simplex als in samenstellingen. De oorzaak daarvan wordt duidelijk als we de betekeniskaart BROOD bekijken (kaart 2). In het oostelijke gebied wordt met *brood* een roggebrood bedoeld. Die oost-west-tegenstelling heeft alles te maken met een geografisch verschil in het broodverbruik: in het westen at men hoofdzakelijk tarwebrood, in het oosten roggebrood.

3.2. *Kaartpatronen en expansies*

Kaartpatronen kunnen getuigenis afleggen van taalexpancies vanuit cultureel toonaangevende gebieden. Ze maken het soms mogelijk het tracé te reconstrueren dat een woord heeft afgelegd vanuit een taalvernieuwend centrum. Talrijke taalkaarten hebben b.v. al aangetoond dat het Brabantse dialect expansief is ten opzichte van de Vlaamse en Limburgse dialecten.

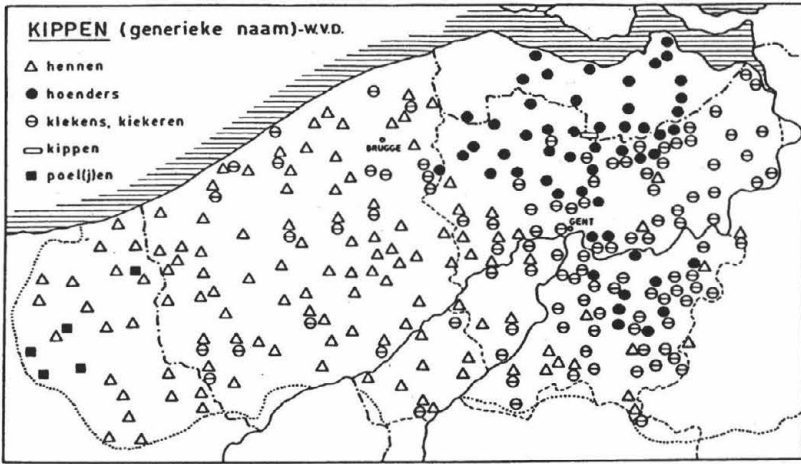
KAART 1 (Jobse-van Putten 1980:134)

KAART 2 (Jobse-van Putten 1980:138)

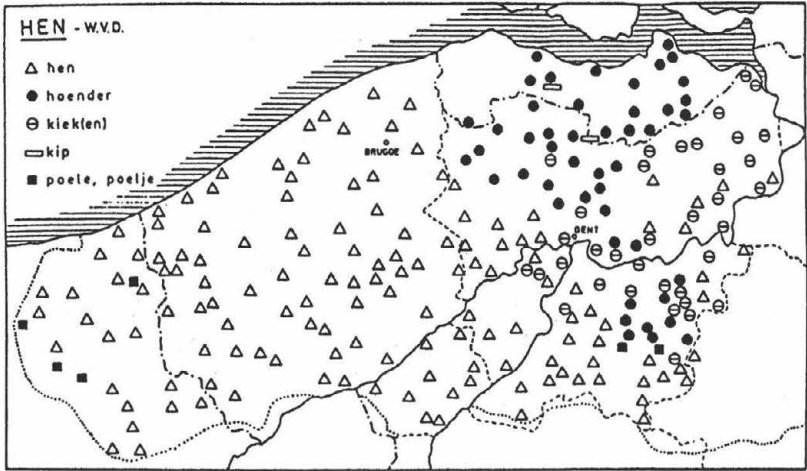
Expansies kunnen het makkelijkst gevolgd worden als er voldoende dialectmateriaal voorhanden is uit verschillende chronologische periodes. Dat is b.v. het geval voor de dialectwoorden voor de kip. De benamingen voor dat dier zijn opgevraagd door Willems rond 1885 en een eeuw later door het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD vragenlijst 42 vanaf 1986; Devos mondeling 1978-1980). Devos (1989) maakte een aantal kaarten en was in staat een interessante hypothese op te stellen omtrent de verspreiding van het woord *kicken* als benaming voor de diersoort (A.N. *kip*) en als benaming voor het vrouwelijke dier (A.N. *hen*).

Op de WVD-kaarten zien we hoe de woorden *hen* en *hoender* als 'vaktermen' van het boerenbedrijf, in Vlaanderen onder druk komen te staan van het woord *kieken*, dat van oost naar west lijkt te expanderen (alweer een geval van Brabantse expansie). Als naam voor de soort (kaart 3) is het verder naar het westen doorgedrongen dan als naam voor de *hen* (kaart 4). Op de kaart gebaseerd op de gegevens van de enquête Willems (kaart 5), is het woord *kieken* voor 'hen' enkel bekend in de omgeving van Antwerpen en Brussel. Blijkens het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD I,6) is het woord nu als soortnaam of vrouwelijke-diernaam algemeen verspreid in de Brabantse dialecten.

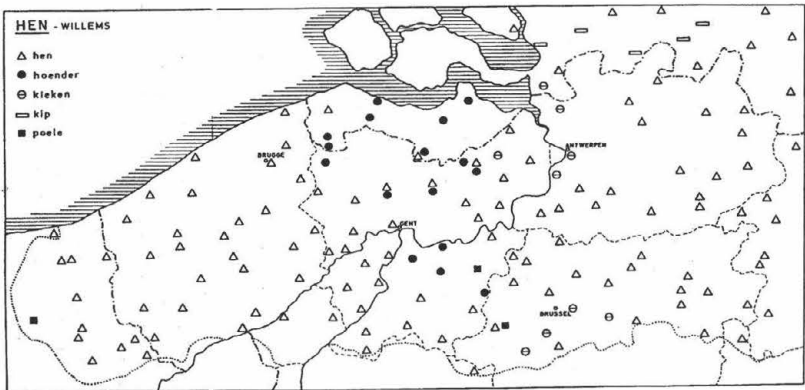

KAART 3 (Devos 1989:122)

Devos stelt volgende gedachtengang voor. Het woord *kieken* (een variant van *kuiken*), dat eertijds enkel het jonge dier aanduidde, is als naam voor de diersoort eerst in de woordenschat van de stadsbevolking ingedrongen via de verfranste burgerij; we hebben hier waarschijnlijk te maken met een leenvertaling van het Franse *poulet*, dat zowel het jonge dier als het consumptieartikel benoemt. Vanuit de steden is de nieuwe betekenis vervolgens ook in de taal van de boerenbevolking verspreid geraakt. Toen de landbouwers door het veranderende consumptiegedrag kippen niet meer uitsluitend voor de eieren, maar ook als consumptieartikel produceerden - vroeger kwam enkel de jonge haan als braadkip in aanmerking - kon *kieken* ook het

KAART 4 (Devos 1989:122)

KAART 5 (Devos 1989:129)

traditionele woord *hen* als benaming voor het vrouwelijke exemplaar verdringen. Het al of niet kunnen leggen van eieren was bij de benoeming van de soort op de achtergrond gedrongen. De nieuwe betekenis van *kieken*, die ontstaan is door veranderingen in het consumptie- en productiepatroon, heeft zich eerst vanuit Antwerpen en Brussel (de stad van de kiekenfretters) over het Brabantse gebied verspreid, en is daarna vanuit het Brabants in de andere dialecten geëxpandeerd. Dit proces, dat nog niet zijn definitieve beslag gekregen heeft, is voor *kieken* als soortnaam heel wat verder gevorderd dan voor *kieken* als benaming voor het vrouwelijke dier.

3.3. HETEROGENITEIT VERSUS HOMOGENITEIT

Het valt op dat de geografische patronen op het gebied van woordenschat zeer sterk van begrip tot begrip kunnen verschillen. Sommige begrippen vertonen nagenoeg geen geografische differentiatie en leveren dus homogene kaarten op, andere net zeer veel.

Het blijkt dat er een correlatie bestaat tussen homogeniteit/heterogeniteit van de kaartbeelden en de plaats die het benoemde inneemt in de leefwereld van de bevolking. Hoe belangrijker die plaats, hoe minder geografische differentiatie. Hoe minder saillant een bepaald concept, hoe meer geografische differentiatie. Een voedselgewas als tarwe, of een belangrijk dier als het schaap, zijn om evidente redenen cultureel saillant en vertonen daardoor relatief weinig lexicale variatie: de woorden *tarwe* en *schaap* zijn (uiteraard met uitspraakvarianten) algemeen in heel Vlaanderen. Een kleurrijk, maar weinig belangrijk wezentje als de vlinder echter wordt met vele tientallen verschillende woorden benoemd. In het laatste geval was het blijkbaar niet belangrijk om de communicatie over dat diertje over grote afstanden te garanderen. Voor een overzicht van de verklaringsmodellen voor de mate van heteronymie zie Devos en De Caluwe 1993.

4. DE DRIE GROTE REGIONALE WOORDENBOEKEN VAN HET ZUIDELIJKE NEDERLANDS

Aan de universiteiten van Nijmegen, Leuven en Gent lopen sedert geruime tijd grootscheepse projecten om de uitstervende traditionele dialectwoordenschat te inventariseren. In Nijmegen/Leuven wordt het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD) en het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD) geproduceerd. Het WBD bestrijkt de provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant; het WLD de beide provincies Limburg. Aan de Universiteit Gent inventariseert het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD) de dialectwoordenschat van Frans-, West-, Oost- en Zeeuws-Vlaanderen.

De woordenboeken zijn niet alfabetisch, maar systematisch opgevat. Ze publiceren geregeld afleveringen die elk een onderdeel behandelen van een van de drie delen waarin de woordenboeken opgesplitst zijn: I. Agrarische terminologie, II. Niet-agrarische terminologieën en III. Algemene Woordenschat.

Het 'eigen materiaal' wordt vooral verzameld door vragenlijsten, die door honderden vrijwilligers worden ingevuld. Daarbij wordt het

'vreemd materiaal' gevoegd: i.e. alle dialectwoorden geëxcerpeerd uit gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen sedert het einde van de 19de eeuw.

De stand van zaken is de volgende. Dank zij het overlegorgaan Regionale Woordenboeken (REWO), in 1990 opgericht binnen de Taalunie, zijn de drie redacties de activiteiten en de manier van publiceren steeds meer op elkaar gaan afstemmen. Bij elke redactie wordt nu een gegevensbank aangelegd, die gekoppeld is aan een tekstverwerker en een plotter/printer, waarmee automatisch taalkaarten gegenereerd kunnen worden. De gegevensbanken van Nijmegen, Leuven en Gent kunnen samengevoegd worden tot overzichten voor het hele zuidelijk-Nederlandse taalgebied. (Voor meer inlichtingen over de drie projecten, zie de REWO-website: URL: <http://dialect.rug.ac.be>)

Bij het systematische ordeningsprincipe van de drie woordenboeken wordt uitgegaan van concepten en niet van woorden. Dat ordeningsprincipe vergemakkelijkt onderzoek naar de manier waarop de dialectsprekende taalgemeenschap haar werkelijkheid categoriseert of gecategoriseerd heeft, en ook is het mogelijk om systematisch woordkaarten bij de woordenboekartikelen te publiceren. De groeiende verzameling dialectwoorden en woordkaarten kan de basis vormen voor monotopisch of diatopisch gerichte lexicologische analyses, die een belangrijke bijdrage kunnen leveren tot de reconstructie van de materiële en geestelijke cultuur van de volksmens.

BIBLIOGRAFIE

- Devos, M. (1989) 'Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek'. In: Goossens J., J. Taeldeman en A.A. Weijnen (reds.) *Taal en Tongval. Themanummer 2. Honderd jaar enquête Willems*; blz. 119-132.
- Devos, M. en J. De Caluwe (1993) 'Universele tendenzen in de lexiconstructuur van de Nederlandse dialecten'. In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis 47*; blz. 25-37.
- Jobse-van Putten, J. (1980) *'n Brood is ginnen stoeten. Taalgeografisch onderzoek naar broodnamen in Nederland*. Amsterdam.
- Van Keymeulen, J. (1983) 'De kulturhistorische relevantie van de dialectlexikografie'. In: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis 37*; blz. 164-178.
- WBD I,6 = Cromptvoets, H. e.a. *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Aflevering 6 (Veeteelt, Kleinvee)*. Van Gorcum, Assen 1980.
- WVD II,1 = Devos, M. e.a. *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel II Niet-Agrarische Vaktalen. Aflevering 1 De Mandenmaker*. Michiels, Tongeren 1988.
- WVD II,4 = Van Keymeulen, J. e.a. *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel II Niet-Agrarische Vaktalen. Aflevering 4 De kuiper en de hoepelmaker*. Michiels, Tongeren 1988.